

ANDRÁS SÁNDOR

Hány lelket lehet lebúzni egy magyar testről?

1.

„Zwei Seelen kämpfen in dieser Brust”, azaz „Két lélek küzd ebben a kebelben” – vallotta a (Spengler szerint) „fausti korszak” közepén annak névadója. Némelyek szerint a korszaknak már a vége is elmúlt, végjáték utáni időkben találjuk magunkat. Magam úgy hiszem, a végjáték után csakis új nyitás következhet, s a kettőt a középjáték fogja össze, nem a dialektika engeszteli ki. Ám ha igazam van, ha nincs, érdemes talán meggondolni, mi történik most, mi történt a Platóntól származó, bináris logikával gondolt két lélekkel. A multikulturalitás összefüggésében, valamint a multinacionális vállalatok lobogói alatt kellene erre sort keríteni a nagy kerítő, az ördög segítségével, aki közismerten azért van, mert gondolkozik. Illetve azért volt, mert gondolkozott. Manapság már persze, a végjáték utáni időkben, akár van új nyitás, akár nincs, az ő közreműködéséről is le kell mondani, hiszen ő is a bináris logikának kötelezte volt el magát.

Hadd feszegessem hát, az ördög közreműködése nélkül, nem is a multi-, hanem a pluri-kulturalitás kérdését. E kettő egymástól úgy tér el, mint magyarul a „sok” és a „több”, ahol is a „több” a „többes számú” felől értődik. A kettő közti különbség fontos, az itt következők megértése szempontjából pedig elengedhetetlen. Hadd magyarázzam hát, hogy szerintem miről van itt szó.

Grammatikailag a „sok” alapfokú, a „több” középfokú, a „legtöbb” felsőfokú. A „több” azonban nemcsak mennyiségileg több a „sok”-nál, a minősége is másféle lehet. Az egyes számmal szemben a többes szám azt jelzi, ami egyféleségben, egységben, összefogottan, nem *pusztán* sok. Ha azt mondom a piacon az árusnak, mondjuk a már mérlegen súlyosodó almákra utalva: „Adjon többet”, ugyanegy dologra utalok, sőt még akkor is, ha azt kérem: „Adjon többfélét.” Az árus többféle almát fog adni, nem almát és sárgarépát meg petrezselymet. A „több” egyszerre jelez összefogást és elkülönülést. „Mi”, ugye, együtt vagyunk „ti” ellenetekben, és ugyanakkor „ti” veletek együtt „ők” ellenében. Ami több, nem csak sok: több, mint a sok. „Nem sokaság, szabad nép tesz csuda dolgokat”, mondta a költő, és, ugye egy-egy szabad nép többes számú, méghozzá attól függetlenül, hogy többség-e avagy kevesebbség.

Ezt az utóbbi szófacsarintást pedig azért követtem el, hogy érzékeltessem, magyarul a „több”-nek több jelentése van. A latinra utalva úgy jelezhetem ezt a legegyszerűbben, ha felhívom a figyelmet, hogy a pluralitás más, mint a majoritás, ezért nem is lehet ellentéte a minoritásnak. A többesszámúság más, mint a többség. A sokaság pedig valami harmadik dolog. Egy-egy többes számú embercsoport lehet többség és lehet kisebbség, vagyis a majoritás és a minoritás egyaránt plurális egység, azaz pluralitás egy adott ország lakosságán, országnépén belül. Az országnépe maga is egyetlen plurális, többes csoport, nemcsak sokaság. Vagyis a pluralitás, a többesszámúság összetartozást jelöl, méghozzá olyant, amelyik további többes számú egységeket foglal magában. Mindegyik közösség többes számú és további, egymástól elütő többes számú közösségeket foglalhat, sőt mondanám, foglal is mindig magában.

A „magyar” szó például vonatkozhat egy ország lakosságára, illetve társadalmára, és egy etnikumra, illetve nemzetre. Ha az országnépe magyar, olyan pluralitás más országok népeitől elkülönülve – bár mondjuk Európa népének pluralitásán belül –, amelyik több pluralitásból áll össze, s ezek között van majoritás, ugyanis a magyar nemzetiségű, és vannak minoritások, mint a szlovák, a szerb, a cigány, a német nemzetiségűek.

A plurális, a többes tehát minőséget jelöl, nem mennyiséget, illetve mennyiséget csak annyiban, hogy egynél mennyiségileg többet, legalább kettőt. Ha valaki azt mondaná, hogy az eddig mondottak szerint például a magyarság tizenötmillió egységből, monádból áll össze, mindenki a maga magyarságát adja, igazat mondana, de nem elegendőt az igazból. A magyarság pluralitása ugyanis pluralitásokból áll, s ez régiók többes számú csoportjaitól a családok többes számú csoportjaiig terjed, sőt az itt következők szerint egy-egy ember maga is többes számú.

A plurikulturalitás éppen ebben tér el a multikulturalitástól, amelyik szerint *sok* kultúra fér meg *egymás mellett*. Az egymásmellettség nem jelent összefogást, egységet, és egy-egy országra vonatkoztatva politikai-szervezési-jogi feladatokkal jár, tehát a kultúrát horizontálisan rendezi el. Az, amit én plurikulturalitásnak mondok, azt jelenti, hogy *több* kultúra fér meg *egymáson belül*. Az elrendeződés vertikális, ha térben gondolkozunk. Valójában azonban maga a kultúra, ahogy a lélek is, nem térbeli esemény, hiszen az elme vonatkozásában működik, a mentális tér pedig botcsinálta metafora, hiszen egészen másféle dolog, mint a fizikai tér. Ami vertikálisan „egymáson belüli többszörös többes”, az az egyén vonatkozásában többszörös vetületű. Egy adott ember lehet sági, vasi, dunántúli, magyar, orvos, bélyeggyűjtő, és így tovább. Mindezek többes-plurális összetartozásokat jelentenek, és az egyénben nem egymás mellett, hanem egymáson belül, pontosabban egyből és egybe vetülve adódnak. Az egyén nem egy én, hanem ének többese; többes számú, egybe fogott többes, többesbe vetülő egy. Ha valaki „sokoldalú”, nem sok oldal van, hanem neki van sok oldala-vetülete, és a sok oldalnak-vetületnek van egy magja-maga-önmaga.

A lélekre és a kultúrára terelve vissza a szót, azt kívánom feszegetni, hogy lehet-e a lélek többes számú, lehet-e a kultúra többes számú. Durván fogalmazva: ha egy seggel nem is lehet több lovat megülni, többes számú lélekkel lehet-e több kultúrában lovagolni?

A kérdést azzal pontosíthatom, ha megvallom, hogy szerintem igenis lehet egy seggel több lovon, csak nem egyszerre. Az időbeliség, az egyidejűség, a mellérendelés ügye – a végjáték utáni időkben, ami szerintem az új nyitása – igen fontos lett, azért is, mert a pluralitás, a többesszámúság ügyéhez kapcsolódik. Ebben eléggé biztos vagyok. Ami számomra is firtatást érdemel, inkább a segg és a lélek közti különbség, az a körülmény, hogy a lélek, ha többes számú, esetleg egyidejűleg lovagolhat több kultúrában, és akkor mi történik vele. Hiszen az ilyen lélek – a pluralitás gondolata szerint – úgy egy, hogy több és többféle, és miközben többféle, mégis egy. Szennyeződik-e, latinosan: kontaminálódik-e a lélek a maga többféleségében, vagy vegyül, esetleg egymástól elkülönülve lebeg, mint a víz meg az olaj, meg még nem tudom, mi, ami mind a kettőtől elkülönül?

A szennyeződés hagyományosan veszély, az elkülönülés szétziláltság, maga a vegyülés viszont másulás, méghozzá úgy, hogy mondhatjuk gazdagodásnak is. Hát szegényedésnek? Úgy tűnhet, aligha. A helyzet azonban bonyolultabb, mivel emberekről van szó, nem folyadékokról. Ha valaki másul, mondhatjuk, a világ gazdagodik. Mondhatjuk azt is, hogy az illető közössége, például a magyarság, mint a magyarok többesszámúsága is gazdagodik jellegében, bár biztosan lesznek, akik úgy hiszik, a közösség szegényedik, úgymond: „elveszíti egyik fiát” – érdekes, mindig a „fiát”, nem a „lányát” –, vagy szennyeződik, vagy egy parányit (megint) veszít, esetleg magyartalanodik. Az, aki másul, maga is gondolhatja-érezheti, hogy baj történik vele (ugyanis felemásul), nem csak azt, hogy több lett, gazdagodott.

A „több lett” mennyiségre vonatkozik-e vagy minőségre? Csakis mennyiségre, mondhatnánk, hiszen a minőség csak „jobb” lehet, nem „több”. Amikor azonban valaki úgy érzi-gondolja: „több vagyok, mint voltam”, és nem a testsúlyára gondol, minőségre utal, nem vagy nem csak mennyiségre. Mennyiségre, ha úgy érti: „többet tudok”, de még ebben az esetben is beleértődhet egy minőségi változás, hiszen egy Nobel-díjas fizikus nem csak mennyiségileg tud többet, mint egy harmadéves egyetemi hallgató. Amikor valaki egy másik kultúrába is illeszkedik, érezheti, hogy nem csak mennyiségileg lett ő több, ahogy a gazdagodás is az itt most jelentkező átvitt értelemben nem pénzmennyiségre vonatkozik. A másuló-gazdagodó úgy érti-érzi, hogy ő egy másik kultúrába is gyökereket eresztett. Több a gyökere, nem más, vagyis nem elszáradtak helyébe eresztett újakat. Ezt a metaforát is szándékosan használom. A több gyökér az egyén kultúrájának többesszámúságát növelte, gazdagította, míg aki magát felemásnak kezdi érezni-gondolni, azért, úgy érzi, régi gyökereket veszít, s az újak hiába nőnek, ha a régiek pótolhatatlanok.

2.

„Gyökértelen, mint a zászló nyele”, írta Horváth Elemér, s tette meg könyvének címéül Czigány Lóránt. Konzervatív gondolkodásra vall, hiszen manapság a zászló nyele már plasztik is lehet. És magyar gondolkodásra, hiszen a zászló nyele angolul, németül stb. nem úgy „fa”, mint az „almafa”. Az amerikai White Planesben, ahol Horváth Elemér él, avagy a londoni Temple Fortune Lane környékén, ahol Czigány Lóránt, a zászló nyele „wood”-ből van, nem „tree”-ből, és senkit sem lepne meg, hogy a „wood”-nak nincs gyökere. Magyarul viszont a nyél úgy „fa”, ahogy az „almafa”, hát egyből beugorhat, hogy a zászló azokban gyökeredzik, akik hordozzák. Esetleg: abban, ami hordozza. Vagyis az idézett kitétel egyebek között az úgynevezett szubjektum jellegére és problematikájára utal. Ha a zászló nyele gyökértelen, és ha a zászlót emberek hordozzák, gyökértelenek-e ők is, vagy ők a talajban, amin állnak, esetleg éppen zászlóikban gyökeredznek? Hiszen a zászlót nemcsak a kéz emeli, hanem a lélek is: idegreflexből aligha emel akárki is zászlót. Másodlagos kérdés, hogy a lélek szabadon vagy parancsra, belső vagy külső követelésnek engedve mozgatja-e a kezét.

Zászló helyett gondolhatunk egy-egy nyelvre is. A nyelveknek ugyan nincs nyelvük, de gyökereik vannak. A szájban található nyelv, ugyebár, a testben gyökeredzik, a test azonban – a köldökszínór elvágása után – ugyan hol? Az a másikkal nyelv viszont, amelyiknek használatára a süketnémák esetében nem kerül sor, és amelyet mi, hangoskodók is használunk, ugyan miben gyökeredzik? Magyar ember nyelve magyar testben, és ez a nyelvtől függetlenül is magyar, vagy csak és csupán a szellemi, nem az izomzatos nyelvvel alakult kölcsönviszonyban?

A kérdés beláthatatlan régiókra nyit kaput. Hiszen a nyelviségre való képesség a génekben hordozott valami, de ezt hogyan is mondhatnánk egy-egy nyelvről? Génekből eredne a magyar, a holland, az ófrancia nyelv? Hát az *Ómagyar Mária-siralom*? Génekből ered vagy gyökértelen nyelvből? Esetleg mindkettőből, szétválaszthatatlanul? Valóban? Ha egy német ember megtanul magyarul, úgy mondja-e a Mária-siralmat, mint a magyar ember? Mint a jó magyar ember, mert a rossz is úgy mondja, ahogy a német?

Röviden: én hordozom-e a nyelvet, a nyelv hordoz-e engem, vagy együtt hordozzuk-e egymást? Ha együtt, nyilván úgy, hogy többekkel együtt hordozom, többekkel együtt hordoz. Így vetődjön hát fel a kérdés, hogy hordozhatok-e több nyelvet is, többféle többekkel együtt? A választ tudjuk, hordozhatok, bizony hordozhat engem több szellemi nyelv egyetlen izomzatos nyelvem segítségével, és mindegyik esetben más-más többes számban.

Ha viszont a nyelveknek van pluralitása, nekem is lenne? Egy testben több lélek? Vagy talán meg kell osztanunk a felelősséget, és azt kell mondanunk, hogy egy-egy embert anyanyelve hordozza, a többi nyelvet viszont ő?

3.

„Amíg van magyar nyelv, addig van magyarság”, vélik egyesek. Ezzel messzemenően egyetértek, csak azt kétlem, hogy a tétel általánosítható. Írség például lehetséges ír nyelv nélkül is. Hát ír kiejtés nélkül? Nem tudom.

A kérdés: „magyar volt-e Széchenyi István, mielőtt megtanult volna magyarul?”, és a kapcsolható másik kérdés: „magyar volt-e az anyanyelve – angolosan: az első nyelve –, ha naplójának élete végéig németül vallott?”, némileg félrevezető. Hiszen ő csak úgy tanulhatott meg magyarul, hogy többes részeként. Egy számára is adott lehetőséget valósított meg. Egy tőle függetlenül is meglévő valósághoz kapcsolódott. Miféle valósághoz?

Amikor híresen mondta: „Nyelvében él a nemzet”, nem véletlenül használta a „nemzet” szót; mást mondott volna, ha ezt: „Nyelvében él a nép.” Miért és hogyan mást? Nehéz megmondani. De az mindenképp igaznak tűnik, hogy a magyar *nemzet* évszázadokon át nem *népnyelv*ben élt.

Úgy hiszem, hogy Széchenyi a „nemzet” szót abban az értelemben használta, mint Humboldt. Humboldt számára a nemzet a nép kiművelt, felemelkedett részét, helyesebben vetületét jelentette. Azt, amelyben a népi kultúrától nem elszakadó magas kultúra fejeződik ki. Nehéz ma rekonstruálni, hogyan

is gondolhatta és érezhette, ahogy azt is nehéz, hogyan gondolhatta és érezhette a royalista Széchenyi az *osztrák birodalmon* belül a *magyar nemzet* emelkedő, mindenképpen felemelésre szoruló sorsát.

Amit magyarul „Herder jóslatának” szokás félrebeszélve mondani, nem jóslat volt, csak egy példázódó kitétel. Mondjuk, annak lehetőségét vetette fel, ami az írekkel történt. Németközel példával: legalábbis kérdéses, gondolt-e Humboldt arra, hogy például a vendek a német *nemzet*be emelik-e magukat, elszakadva saját népnyelvüktől, ha nem képesek egy vend *nemzet* kialakítására.

(Zárójelben, vagyis melleleg, de nem mellékesen: A dolgok politikai vetületét az egykori porosz kultuszminiszter jól ismerte. Gondolt arra, ami nemzet és ország, nemzet és állam egymáshoz való viszonyának mondható. Azt már nehezebb megmondani, mire jutott gondolataiban, hiszen más-máskor más-másra, végül pedig visszavonult a politikától. A politikától magam is szeretnék visszavonulni. Annyit érdemes azonban megjegyezni, hogy egy-egy ember általában, a törvénykezéseknek megfelelően, csak egy országban szavazhat, a szavazás szintjén csak egy országban folyhat bele a közéletbe. Akkor viszont felvetődik a kérdés, mennyiben része a politika a kultúrának, ahogy az is, mennyiben különíthető el „a” kultúra országonként. Mennyiben más a belga kultúra, mint a francia; a vallon, mint a normann vagy a provençe-i? Van-e külön baszk kultúra, vagy a francián belül úgy más, mint a normann, miközben a spanyolon belül úgy, mint a katalán? Így kérdezve, és az elmúlt két-három európai évtizedre gondolva az a válasz erre, hogy a helyi önkormányzás politikai kérdése összekapcsolódik az önélet kulturális kérdésével, ezáltal pedig felvetődik annak a szerintem jelentős, bár lassú változásnak a jellege, amelynek a sodrában találjuk magunkat. A politikai pluralizmus tehát legalábbis érintkezik a kulturális pluralitással, amelyik maga sohasem lehet politikai szervezés tárgya, hiszen jellegében intranzitív.)

Mi a plurikulturalitás, mondjuk, francia összefüggésben? Mit jelent egyébként a „francia összefüggés” kitételben a „francia” szó: francia nyelvűt vagy franciaországit? Haitiban is francia az anyanyelv, nem csak Belgium tetemes részében, és persze Quebecben. Camus és Derrida hitehagyott algériaik-e? Ha viszont a francia nyelvű kultúra plurális, azonban ez a pluralitás az île-de-france-i dialektushoz kapcsolódik, mikor fogunk mellé? Amikor „a francia” kultúrát monisztikusan vagy amikor pluralisztikusan gondoljuk el?

Az egy adott nemzeti kultúrán belüli pluralitás persze más kérdés, mint a kultúrkörön belüli, például az, hogy egy-egy művelt francia vagy belga vagy haiti, aki spanyolul vagy angolul vagy németül él is, nem csak olvas, ezeket a nyelveket hordozza-e, míg őt magát a francia hordozza. De az egyes ember viszonylatában az a kérdés, hogy az ő egyéni lelke egyes vagy többes számú-e. Homogén-e az egyén, vagy az én, amire az „én” szócska az egyén szájából hangozva vonatkozik, vagy anélkül többes, hogy heterogén lenne?

4.

Ezen a ponton érdemes meggondolni, hogy mi történik a 20. század közepe óta, mióta az angol olyasmi szerepet kezd betölteni, mint amit a latin töltött be az európai középkorban, a kihordott reneszánsz-reformáció váltásig. Akkor nem volt – a humboldti értelemben – nemzeti nyelv, csak népnelvek voltak, és a magas kultúra egyetlen nemzetközi nyelve, a latin. Jelentette ez akkor, jelenti-e számunkra most, hogy csak egyetlen európai kultúra volt, természetesen a „kultúra” szó és fogalom megjelenése előtt, olyasmi, amit ma annak mondhatunk? Vagy a középkori kultúra már mindig plurális volt, a magas kultúrának mondható képződmény csak akkor kezdett latin nyelvű lenni, a humanizmusnak mondott időszakban, amikor már leáldozott az ó- és középfelnémetnek, az ó- és középangolnak, az ó- és középfrenciának, miközben Dante firenzei dialektusából egy államszervezés nélküli nemzet kultúrnyelve lett?

Az angol persze sohasem veheti át a középkori és a humanista latin funkcióját, mivel népnyelv is, sőt népek nyelve, népek nyelvei, többes számban. E népek közé tartoznak országok lakosságai is, mint az indiai, a ghánai, a dél-afrikai, vagyis demotikus, nem etnikus népek. Az új-zélandi nép vagy az ausztrál nép azonban nem mondható csupán demotikus népnek; akkor viszont etnikus is lenne, mint az angol vagy a magyar?

Ez a zavar és zűrzavar minden bizonnyal rend-ellenes, ha rendezett eszünk szabja meg, mi a rend, „s a rend pedig arra való, ne legyen a gyerek hiába, s ne legyen szabad, ami jó”. Ha viszont az a rend, ahogyan valóságosan, megtapasztalhatóan rendeződnek a dolgok, azt kell észre- és észbe vennünk, hogy úgy, ahogy mostanság, még sohasem rendeződtek. A mai angol nemcsak más, mint a középkori latin, de eltér a Római Birodalom latinjától is, amelyet tudvalevőleg nem beszéltek Kínában és Japánban, de még Indiában és persze az indiánok lakta amerikai kontinensen sem.

Az emberek földi világa még sohasem volt olyan, mint amilyen most, és valószínűleg sohasem lesz olyan, amilyen egykor volt. Képzeletünkben és igényeinkben csupán a múlthoz viszonyulni felesleges fáradozás, ha könnyebb is, mint az, amellyel bele akarunk folyni, sőt bele is folyunk a jelenlegi rendeződésbe, ami a szó mindkét értelmében el-rendeződés: rendeződés és attól el, ami volt.

5.

Freud könyve, a *Rossz közérzet a kultúrában*, azt hiszem, eléggé ismert, attól függetlenül, hogy valaki olvasta-e vagy sem. Második és ismét nem mellékes közbevetésként azt szeretném javasolni, hogy az a bizonyos rossz közérzet, amiről – rousseau-i indíttatással – Freud pszichologizálva és antropologizálva töprenkedik, talán azzal is kapcsolatba hozandó, hogy a 20. századra, a nemzeti kultúrák – nem csak a közismert „nemzetállamok” – korára „a” kultúra megszűnt, csak kultúrák vannak. Mind diakronikusan, mind szinkronikusan. Tudjuk, hogy több/többféle volt, és persze azt is, hogy ma is többféle van az egyetlen Földön, csak sokan ma is még arra törekszenek, amire a „kultúra” szójelet új jelentéssel ellátó 18. századi elődeink törekedtek az európai virányokon, hogy ugyanis egyetlen kultúrában higgyünk, a most-miénkben, és azt akarjuk védeni, terjeszteni a mindenféle pogányok és a nem-keresztények között. Azt „akarjuk”, olyan többes szám első személyben, amelyik „az állam én vagyok” egyes szám első személynek fejedelmi többese volt.

Akkor a különféle „vadakkal”, a már éppen letűnt inka, azték „barbárokkal” és elsősorban a muzulmánokkal szemben akarták az elődök; a térítésre váró távol-keletiek ugyanis még elég távol voltak, hogy ijedelmek nélküli érdeklődést kelthessenek. A „sárga veszedelem” csak a 20. század legelején lett vészkiáltás. A század jelenlegi végére a vadak eltűntek, a barbárokból egykori magas kultúrák lettek, a muzulmánok, ugyebár, maradtak: mégiscsak van valami folytonosság. Felvetette viszont bizzar fejét egy nem „sárgának”, hanem „harmadik világ”-nak nevezett rém. Sőt „a miénkben”, az egykor jól ismertnek hitt első és egyetlenben is furcsa fattyak jelentkeznek, maguk is rémek, talán a harmadik világ nevű rém végtagjai: nők, homoszexuálisok, más-más bőrszínűek, esetleg mindezek egyetlen egyvelegben: hindu származású leszbikus feminista egy amerikai egyetemen mint a – nemzetközi – Nobel-díj legújabb várományosa.

Úgy gondolom – és ajánlom vitatémaként –, hogy amennyiben és ahol tényleg rossz a közérzet „a” kultúra viszonylatában, az lehet az oka, hogy az egyén nem tudja, mi is az „a” kultúra, amelyikhez neki tartoznia illik, vagy nem illik. Nem érti, mi az, amiben/amikben rossz a közérzete, és nem is értheti, mert „az” úgy, homogén egyetlenként nincs már. A reneszánsz-humanista latin elit kultúrájában volt, a felvilágosodás ún. „magas” kultúrájában – amelyik a „kultúra” szónak „kulturális”, nem biológiai jelentését kidolgozta – talán még mindig tényszerűen, nem csak kíváncságot szerint, szintén volt, de egyfelől a „népi kultúra”, amelyik tényszerűen többes számban *nemzeti kultúrák*, másfelől a nemzetköziességre alkalmas „népszerű kultúra”, a 20. században már nincsen. Az angol nyelvű kultúra – az egykori latinnal, majd a rákövetkező elvárászerű franciával ellentétben – már nem „elit” kultúra és nem is „magas” kultúra.

„A” kultúra fogalmát ezért újra kell gondolni, egyebek közt, véleményem szerint, a pluralitás mint többszámúság gondolatának összefüggésében. Ami kultúrának mondható, többvetületű, közösségekben is, és azokban az egyes emberekben is, akikből a közösségek összetevődnek. Sőt magát a „fogalom” fogalmát is újra kell értelmezni, meg kell gondolni, milyen kapcsolat áll fenn fogalom és szó között, és azt is, hogy a fogalom nem homogén, nem monolitikus – azaz nem egyetlen kőből álló – valami, hanem többszámú-többféle. Wittgenstein szerint a családi hasonlóság a példa:

mindegyik fogalom sokarcú, a sok arcot közös nevezőre hozni, egységben meghatározni lehetetlen, bár valami hasonlóságot érezni lehet.

6.

Amiket fogalmaknak mondunk, nem-nyelvi formációk – tárolmányok az elmében, előhívható memóriaegységek –, amelyek azonban úgy keletkeznek-alakulnak, hogy egy-egy ember a nem-nyelvi érzékelés és érzés folyamatai mellett egy-egy adott nyelv rendszerét, benne szótárát is használja.

A narancs fogalma egy emberben tartalmazza mindazt, ami ennek a gyümölcsfajtának a megtapasztalása és a vele kapcsolatos ismeretek begyűjtése során memóriájában kialakult. Az ismeretek közé tartozik magyarul, hogy a narancs „déli gyümölcs”, és az is, hogy ezt a gyümölcsfajtát „narancs”-nak hívjuk, ezt a hívószót használjuk, ha fogalmát akarjuk az elmébe szólítani. Vagyis magyarul a narancs illata és a „narancs” szójel egyaránt tartozik a narancs fogalmához. Németül beszélők számára viszont az illat meg az alak mellett az „Apfelsinen” szójel. Az a körülmény, hogy a német szó első fele magában, „almát” jelent, vagy számít, vagy nem, vagyis egy-egy német ember számára a szó talán úgy ugratja be a narancs fogalmát, mint magyarul, tehát közvetlenül, talán azonban az alma fogalmához is társítva, bármilyen homályosan is. Ha így történik, ha úgy, németül a német szójel a német nyelv szótárához tartozik, magyarul a magyar szójel a magyar szótárhoz.

Ugyanez mondható például a „Wien” és a „Bécs” szójelekről is. Németül nem tartozik a „Wien”-hez: „S nyögte Mátyás bús hadát / Bécsnek büszke vára”, ami magyarul tartozhat. A fogalmi térkép másként alakul, ha a német, másként, ha a magyar szótár tanulása és használata közben. Akkor is másként-másként, ha ugyanegy emberben alakul. Ugyanegy emberben tehát máshogy áll össze és máshogy működik a szóban forgó város fogalma, amikor magyar és amikor német szóban forog. A plurikulturalitás egyebek közt ilyen különbségekkel és a különbségek efféle hordozásával függ össze.

A „narancs” és a „Bécs” szójelekkel bizonyos, a külső érzékelés számára megközelíthető dolgokra lehet utalni, egy-egy gyümölcsre, egy adott városra. Másként vagyunk a „jószág” és az „értelem” szójelekkel. Ez utóbbit használjuk, amikor azt mondjuk: „a szónak ebben az értelmében”, és akkor is, amikor az elme egyik funkciójáról, „az emberi értelemről” beszélünk. Németül az első esetben a „Sinn”, a másodikban a „Verstand”, angolul a „sense”, illetve az „understanding” szójeleket használnánk. Legalábbis kérdés, hogy ugyanaz a (nem-nyelvi) fogalom ugrik-e be, amikor egy kétnyelvű ember a magyar, és amikor a német vagy az angol szójelet használja. Szerintem nem ugyanaz, akkor sem, ha ugyanegy ember ugyanegy nem-nyelvi dologgal vagy eseménnyel kapcsolatban mond vagy gondol magában valamit. Az efféle fogalmi, nem csupán nyelvi különbségek gyakran negligálhatók, főleg gyakorlati tevékenységeknél, ha például megkérdezem az utcán, hogyan juthatok el a legközelebbi postahivatalhoz. Gyakran azonban megoldhatatlan feladatok elé kényszerülünk.

A megoldhatatlan feladatoknál derül ki, mit is hoz magával a többnyelvűség mint többkultúráság. Megoldhatatlan feladatnak vélem, hogy például a magyarban nincs szó arra, ami az angolban „wrong”. Telefonálásnál a „wrong number” magyarul „téves szám”, amikor azonban nemrégiben az amerikai elnök egy házasságon kívüli viszonyáról azt mondta: „it was wrong”, nem azt mondta, hogy téves kapcsolat volt. Még csak nem is azt mondta, hogy „helytelen” volt. Ez a magyar szó, szerintem nem véletlenül, fosztóképzős; magyarul ugyanis nincs pozitív jelentésű szó arra, ami angolul „wrong”. Ezt mondanám kulturálisan fontos különbségnek. A kis szócsatának – „Right? Wrong.” – éppúgy nincs magyar megfelelője, mint az angol közmondásnak: „Two wrongs don't make a right.” Az angolnyelvűekben kialakult fogalom ugyanis pozitív sajátságra vonatkozik, és olyanra, amelyik egyaránt jelentkezhethet erkölcsi és fizikai, illetve gyakorlati összefüggésekben. Ami „helytelen”, az „nem oda illő”, de más, amikor valaki helytelenül mond valamit, és más, amikor oda nem illőn. Az angol „Right? Wrong” magyar megfelelője: „Igazam van? Nincs igazad”; a kijelentése: „I have wronged you”, talán ez: „Igazságtalan voltam veled szemben”, mert magyarul az „igaz” szóval jelzett fogalom éppenséggel *lebet*, de közel sem *mindig* erkölcsi töltetű. Csakhogy angolban a „right” más, mint a „true”, és a „wrong” csak a „right” ellentéte.

Ha ügyeskedni akarnék, ilyen példákkal kísérelném megmagyarázni hogy, az empirizmus miért angol, nem francia vagy német filozófiai és életgyakorlati irányzat. Aki nem tud angolul, valószínűleg nem értheti meg az adott példákból, hogyan érezhet – nem csupán gondolkodhat – másként, akinek az elméjében az angol nyelv elsajátítása közben alakult ki a fogalmi térkép, mint az, akinél a magyar nyelv működött közre. De ha megérti is, szerintem nem érezheti a különbséget, mert ahhoz mindkét nyelv biztos használata szükségeltetik. Aki viszont képes mindkét nyelvben, kétféle kultúrában élni, esetleg ingázik. Amikor magyarul beszél, magyarul érez és gondol, amikor angolul, angolul. Nem is törődik a különbséggel. Aki viszont felfigyel rá, óvatosabb lesz. Figyelembe veszi, hogy máshol máshogy van. Ettől még lehet intranzigens, lehetnek számára az angolok marhák, vagy a magyarok kőkorszakbeliek. Még csak nem is annak kérdése ez, hogy azonosul-e valaki ezzel vagy azzal a nyelvvel, hasonul-e ehhez vagy ahhoz a kultúrához. Hiszen érezheti magát magyarnak anélkül, hogy „az” angolokat marháknak tartaná.

Valószínűleg azt szeretném mondani, hogy maga a két vagy több nyelvben élés nem szükségképpen érdemleges dolog. A pluralitás felismerésétől függ a gazdagodás, a különbségekre való ráérezés, az efféle ráérezésekkel lehetséges gondolkodás és élet.

Példaként hoznám a latin- és a magyarnyelvűség változó viszonyát. Úgy tűnik, senkit se zavart, hogy magyarul *egy* szójel, a „lélek” szolgált arra, amire latinul kettő: „anima” és „spiritus”. A husziták kísérlete a 15. században, a „szellet” teljesen hatástalan maradt. A nyelvújítás adta a „szellem” szót, de a mai napig lehetetlen beszédben a „szent szellem”, holott a „szellemtörténet” hathatósán átkerült a németből, sőt a „szellemi honvédelem” is lehetséges lett. Természetesen vannak homonímiák, az „ár” szójel jelenthet cipészszerszámot és víztolulást. Mondhatnánk, hogy a „lélek” szójel olykor azt jelenti: „anima”, olykor azt: „spiritus”. De ugye nem így van. Akkor pedig három lehetőségre tudok gondolni. Az egyik, hogy marad a megszokott felemás helyzet, magyarul „lelket” gondolunk és érzünk, miközben latinul hol „animá”-t, hol „spiritus”-t, illetve németül, franciául, angolul stb. a két megfelelő szó egyikét. A másik lehetőség, hogy előbb-utóbb beleszokunk a „szent szellem”-be, ahogy az angolul beszélők a „holy spirit”-be a régi „holy ghost” helyett. Harmadik lehetőség, hogy kialakul egy, mondjuk mai szóval, keleti gondolkodás, elszakadva az egész európai múlttól, amikor is a magyar „lélek” szó majd nem a görög–latin gondolkodáshoz viszonyulva jut az emberek gondolkodó és érző eszébe, elméjébe. A magyarul gondolkodás ekkor közvetlenebbül kapcsolódhatna ősbibb lehetőségeihez, bár ekkor sem ott folytatná, ahol a keresztény gondolkodás – olyan sokáig latinul – közbeszólt.

Az angolt mint áthidaló nyelvet érdekesebb megoldásnak tartom a latinnál és az újtestamentumi görögnél. (Jézus, mint tudjuk, nem görögül beszélt, hanem feltehetőleg arámi nyelven; a Hegyi Beszéd is azon hangozhatott el.) Éppen azért, mert népnyelvek között népnyelv. Igaz, az angol anyanyelvűek önhittekké válhatnak, de hát majd egyre jobban megtanulják ők is, amit a más nyelvekre szorulóknak is meg kell tanulniok, hogy ugyanis más-más nyelveken másképp-másképp megy a gondolkodás, hogy a nyelvűség többnyelvűség, a kultúra többes számú, akár a magát kis ideje embernek nevező lény.

7.

Úgy gondolom, és ki tudja, mennyi meggyőződéssel, hogy egy embernek csak egy teste van és egy lelke, de ez az egy többes számú. Testem a gyerekkori test is, látható rajta a heg, amit ötévesen szereztem be, de mostani testem nem ötéves, nem is húszéves, holott az a húszéves test is, amellyel barlangászni jártam, hihetetlenül kis lyukakon fért át. A test csak az idő vonatkozásában lehet többes számú, a lélek meg a tér vonatkozásában, bár alkalom és hely nem választható egymástól el. A többes számú lélek akkor igazán eleven, ha ismerkedik egymással. Nem hiszem, hogy akárki is ítélkezhet más világból, mint amiben találja magát, az pedig, aki (vagy ami) ezeket mondja – legalábbis a maga számára –, olyanban találja és keresi magát, amelyikben nincs, ami ne lenne pluralitás. Az amerikai pénzürmén olvasható mondás: „de pluribus unum”, csak úgy igaz, hogy fordítva is: „de uno plures”, vagyis számomra az arany középút középfokú.

Egy testtel persze csak egy folyóban, tóban, tengerben, medencében lehetünk; egyidejűleg csak egyben. A lélekkel azonban mintha más lenne a helyzet: a lélek – a bőrrel és ezért a seggel is

ellentétben – lehet egyidejűleg is több. Amennyiben többes számú, többvetületű. Egy testről több lelket lehetne lehúzni, ha a lélek olyasféle holmi lenne, mint a bőr. De hát nem olyan, hanem egyidejűleg is többes számú: „Én ilyenek vagyunk.” Ebben az értelemben értendő a „Mi ilyenek vagyunk” is, bár grammatikai ficammal nem jelezhető, csak szótárilag: „Mi ilyen többfélék vagyunk”, „Többféleségünkben vagyunk egyek”.

Elhangzott a Hollandiai Mikes Kelemen Kör konferenciáján, 1998. szeptember 5-én.